

դի՝ Կարսի կամ Վանանդի թագավորության մայրաքաղաք²: 947 թ. կաթողիկոսական աթոռն Աղթամարից Արգինայի վանք տեղափոխվելուց հետո Կարսը դառնում է նաև հոգևոր կենտրոն (մինչ այդ արդեն սկսել էր կառուցվել Ս. Առաքելոց եկեղեցին), արագ աճում ու դառնում է խոշոր ու բարեկարգ քաղաք³:

Պատմական ակնարկ

Կարսի մեկդարյա թագավորության ընթացքում (963-1065 թթ.) զարգացում են ապրել երկրագործությունը, անասնապահությունը, գինեգործությունը: Կարսը հայտնի էր նաև պղնձի, արծաթի, երկաթի, արճիճի, ինչպես նաև աղի հանքերով, որոնց շնորհիվ զարգացած էր նաև արհեստագործությունը: Քաղաքն առանձնահատուկ դեր ուներ նաև տարանցիկ առևտրի մեջ, ինչի մասին վկայում է նաև Արիստակես Լաստիվերցին: Այսպիսով, Կարսը հատկապես նշանակալից էր իր առևտրա-արհեստավորական կյանքով⁴:

Կարսի թագավորությունն անկում է ապրում 1064 թ.: Գագիկ Աբասյանը, խուսափելով սելջուկ-թուրքերի տիրապետությունից, իր տիրույթները թողնում է Բյուզանդիային՝ տարածքներ ստանալով Կապադոկիայում⁵: Նկարագրելով Կարսի ավերումը սելջուկյան արշավանքների ժամանակ՝ XI դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին վկայում է, որ վերջինս հարստացել էր «բազում ընչեղությամբ ի ծովէ և ցամաքէ ամբարեալ»⁶: Լաստիվերցու այս խոսքերը պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Կարսի հարստացման աղբյուրը եղել է ծովային ու ցամաքային առևտուրը⁷:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրությունը, ծանր պարտություն կրելով, ստիպված է լինում սելջուկ-թուրքերին զիջել մի շարք քաղաքներ ու գավառներ, որոնց թվում՝ նաև Կարսը: 1206-1207 թթ. հայ-վրացական բանակը Զաքարյան եղբայրների գլխավորությամբ պաշարում է Կարսը և ազատագրում այն սելջուկ-թուրքական լծից: Հետագայում Կարսը գրավվում է մոնղոլների, Լենկթեմուրի և թուրքմենական ցեղերի կողմից⁸:

XVI դարում Կարսը գրավվում է թուրքերի կողմից՝ դառնալով Օսմանյան կայսրության նույնանուն նահանգի (էյալեթ) վարչական կենտրոնը: Այնտեղ էին կենտրոնացած նահանգի գլխավոր վարչությունը և առևտրի մեծ մասը: Նույնիսկ լինում էին դեպքեր, երբ Կարսի փառանքները դառնում էին Էրզրումի սերասկյարներ⁹:

XIX դարի ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ (1828 թ. և 1855 թ.) Կարսը գրավվում է ռուսների կողմից, սակայն Ադրիանուպոլսի և Փարիզի հաշտու-

² **Հարությունյան Վ. Մ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 192:

³ **Մովսիսյան Ա. Ե.**, Արևմտյան Հայաստանի 10 ուխտավայրեր, Երևան, 2011, էջ 26:

⁴ **Առաքելյան Բ.**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան, 1958, էջեր 80-81:

⁵ **Հակոբյան Թ. Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 167:

⁶ Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերցույ, Թիֆլիս, 1912, էջ 91:

⁷ **Մանանդյան Հ. Ա.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960, էջ 357:

⁸ **Վարդանյան Ս.**, Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 139:

⁹ **Մուրադյան Հ.Ղ.**, Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 2006, էջեր 31, 2:

թյան պայմանագրերով վերադարձվում է Օսմանյան կայսրությանը: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի օրերին՝ 1877թ. նոյեմբերի 6-ին, Կարսը գրավվում է հայազգի զենեռալ Շ. Լազարևի կողմից: 1878թ. Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրով Կարսն անցնում է Ռուսական կայսրությանը և դառնում նորաստեղծ Կարսի մարզի կենտրոնը: Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1885թ. Կազմած վիճակագրության համաձայն՝ Կարսի առաքելական հայության թիվը հասնում էր 4631-ի, որոնց հոգևոր պահանջմունքները բավարարում էին Ս. Նշան եկեղեցու 1 և Ս. Աստվածածին եկեղեցու թվով 5 հոգևորականները¹⁰: Կարսի ազգային կազմի վերաբերյալ ավելի հարուստ տեղեկությունների կարող ենք հանդիպել Կարսի նահանգապետ, գեներալ-մայոր Տոմիչի «ամենահպատակ հաշվետվության» մեջ, համաձայն որի՝ 1890թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Կարսի բնակչության թիվը հասնում էր 4305-ի, որից 26-ը՝ ռուս ուղղափառ, 347-ը՝ ռուս մոլոկան, 212-ը՝ ռուս սուբոտնիկ, 338-ը՝ հույն, 1-ը՝ լեհ, 17-ը՝ գերմանացի, 157-ը՝ հայ կաթոլիկ, 2327-ը՝ հայ առաքելական, 13-ը՝ հայ բողոք, 814-ը՝ թուրք, 22-ը՝ քուրդ, 20-ը՝ պարսիկ, 11-ը՝ շիա թուրքմեն¹¹:

XIX դարում Կարսն ուներ 18 եկեղեցի (Ս. Նշան, Ս. Աստվածածին, Ս. Առաքելոց, Ս. Գրիգոր, Ս. Մարիամ և այլն) և մի քանի մզկիթ: Օսմանյան լծից ազատագրվելուց հետո քաղաքում բավական աշխուժանում է կրթական գործը: Այստեղ 1880 թ. բացվում են քաղաքային, տարրական, արական և իգական ուսումնարաններ: 1909 թ. սկսում է գործել իգական գիմնազիան: Նշվածները ռուսական դպրոցներ էին: Դրանցից բացի հայկական մի քանի եկեղեցիներին կից կային տարրական ուսումնարաններ: Այդպիսի ուսումնարան ուներ, օրինակ, Ս. Մարիամ եկեղեցին¹²:

Առաջին աշխարհամարտից հետո Կարսը դառնում է նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության կարևոր քաղաքներից մեկը՝ Վանանդ գավառի կենտրոնը: Սակայն հանրապետությունն անկում է ապրում, իսկ 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին ստորագրվում է Կարսի պայմանագիրը, որով Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գավառը անցնում են Թուրքիային¹³:

Կարսի կառուցվածքը

Կարսը տիպիկ քաղաք – ամրոց է՝ բաղկացած միջնաբերդից, շահաստանից (երկուսն էլ պաշտպանված էին պարիսպներով) ու արվարձաններից, ինչպես նաև պաշտպանական կառույցներից (պարիսպներ, խանդակներ, գաղտնուղիներ): Պաշտպանական նկատառումներով քաղաքը հիմնադրվել է ընդարձակ սարահարթի վրա և հյուսիսից, արևմուտքից ու հարավ-արևմուտքից պաշտպանված է տարբեր բարձրության լեռնապարերով: Մարահարթի հյուսիսարևմտյան անկյունում մոտ 800 մ երկարությամբ ձգվում է մի բարձրադիր ժայռազանգված, որի վրա էլ ստեղծվել է Կարսի բերդը: Այն տարածքի ընտրությամբ և հավելյալ պաշտպանական կառուցվածքներով Հա-

¹⁰ Վրաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ. 415, ց. 1, գ. 21, թ. 29:

¹¹ Վրաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ. 12, ց. 7, գ. 3950, գրուխ 1, հավելված 1:

¹² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 70:

¹³ Մովսիսյան Ա. Ե., նշվ. աշխ., էջեր 32-33:

յաստանի ամենաանառիկ բերդերից մեկն էր ու կանգուն է առ այսօր¹⁴: IX-XIII դարերում հենց բերդի շուրջն էլ ծավալվում է քաղաքը, իսկ բերդը մնում է իբրև միջնաբերդ: Արդեն թուրք-պարսկական պատերազմների շրջանում Կարսի հին հայկական բերդը շարքից դուրս է գալիս: Թուրքերը պաշտպանական նոր կառույցներով պարբերաբար ամրացնում են այն: Համաձայն Քյաթիբ Չելեբիի վկայության, 1579-1580 թթ. Կարսի բերդը վեզիր Կարա Մուստաֆա փաշայի կողմից ոչ միայն հիմնովին վերակառուցվել է, այլ նաև կառուցվել են մզկիթն ու բաղնիքը¹⁵: Հետագայում ամրակայվող աշխատանքները շարունակվել են այն աստիճանի, որ Կարսը՝ որպես ամրություն, XIX դարի կեսերին համարվում էր Վերդենին (Ֆրանսիա) հավասար հռչակ ունեցող բերդ: Կարսի բերդն ուներ կրկնակի պարիսպներ՝ 26 աշտարակներով, որոնցից 17-ը գտնվում էին հարավային կողմում, իսկ 9-ը՝ արևմտյան: Քաղաքի չորս անկյունների աշտարակները մյուսներից ավելի մեծ էին ու բարձր: Պարիսպների բարձրությունը 10-12 մ էր, պատերի լայնությունը՝ 1,5 մ, բերդի ընդհանուր երկարությունը 1000 մ էր, լայնությունը՝ 500 մ: Մինչև թուրքական լծից ազատագրվելը Կարսի բերդը բացառապես թուրքերով էր բնակեցված և բաժանված էր 17 թաղերի¹⁶: Էվլիա Չելեբին հիշատակում է բերդի շրջակայքի 220 խիստ ամրակուռ աշտարակների, ինչպես նաև 2080 պատնեշների ու պատվարների մասին¹⁷: Ջրով լեցուն խանդակներն ու արհեստական լճերը մեծացնում էին հարավային պարսպի անմատչելիությունը: Կարսի բերդի ողջ համալիրում երբեմն տեղավորվում էր 30000-40000 զինվոր: Բերդի ամրություններն ու մյուս կառույցները շարվել են անմշակ քարերով, բայց ամուր են, բարձր ու գեղեցիկ¹⁸:

Շահաստանը միջնադարյան քաղաքների բաղկացուցիչ մասն էր կազմում, որտեղ կենտրոնացած էր ողջ գործարար կյանքը: Կարսում շահաստանը կամ Հին քաղաքը, մոտ 30 հեկտար տարածությամբ, փոված էր ժայռազանգվածի հարավային փեշին և բոլոր կողմերից շրջապատված էր քարե հզոր կրկնապարսպներով: Պարիսպների մեջ բացվում էին չորս դարպասներ (մեկը՝ արևելյան, երկուսը՝ հարավային, մեկը՝ արևմտյան պատերում): Ներսի պարսպի ուղղանկյուն և կիսաշրջան բուրգերը բավականաչափ խիտ էին դասավորված (10-12 մ հեռավորությամբ), մեծացնելով նրա պաշտպանական նշանակությունը¹⁹:

Քաղաքային պարիսպներից դուրս՝ բոլոր կողմերում, բացի հյուսիսայինից, տեղաբաշխված էին մեծ ու փոքր արվարձաններ, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր 10-ի: Դրանցից էին «Օրթա-Կապու», «Մու-Կապու», «Բայրամ-փաշա», «Թիմուր փաշա» արվարձանները և այլն: Դրանցից ամենակարևորը «Օրթա-Կապու» կոչված հա-

¹⁴ Հարությունյան Վ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 192:

¹⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Խ. Մաֆրաստյանը, հ. Բ, Երևան, 1964, էջեր 26, 123: Բերդը վերանորոգվել է նաև շահ Աբասի կողմից ավերվելուց հետո՝ 1616 թ. (Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99):

¹⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Գ, էջ 70:

¹⁷ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 118:

¹⁸ Հակոբյան Թ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 173:

¹⁹ Հարությունյան Վ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 192:

րավային արվարձանն էր, ամենամեծն ու ամենահարմարավետը Նոր Կարսի կառուցապատման համար²⁰: Այն գտնվում էր միջնաբերդից հարավ ընկած հարթավայրում: Ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո այս արվարձանը հիմնովին վերակառուցվում է: Դրան նպաստում է այն, որ գրավվելուց մի քանի ամիս անց՝ 1878 թ. հունիսին, հրդեհի պատճառով այն համարյա ամբողջովին այրվում է: «Բայրամ-փաշա» արվարձանն առաջացել էր միջնադարյան Կարսի քաղաքային պարիսպներից դուրս՝ նրա արևելյան դարպասի մոտ, Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղային ճանապարհի ուղղությամբ: Հայերով բնակեցված «Սու-Կապու» կամ ջրի դուռ և հայկական (բերդի հարավարևմտյան փեշերին) արվարձանները տեղաբաշխված էին դեպի գետն իջնող աջափնյա թեք տարածքի վրա: Նույն կողմում՝ փոքր-ինչ հարավ, գտնվում էր «Թիմուր փաշա» արվարձանը, որն իր անունը ժառանգել էր ժամանակին այնտեղ գտնվող ամրոցիկի անունից: Մի քանի ոչ մեծ արվարձաններ տեղաբաշխված էին գետի ձախ ափին²¹:

Քաղաքի տարբեր մասերն իրար էին կապվում Կարս գետի վրա կառուցված չորս կամուրջների շնորհիվ: Դրանցից մեկը ավերվել է 1880 թ., իսկ հին շուկայի մոտ գտնվող փայտաշեն կամ Մազլումի կամուրջը շարքից դուրս է եկել 1891 թ.: Մետաղյա կամ Միքայելյան կամուրջը կառուցվել է 1899 թ.:

Կարսի Քարե կամուրջը, կամ ինչպես առավել հայտնի է, Վարդանի կամուրջը կառուցվել է X դարում Կարս գետի վրա²²: Այս եռաչք կառույցը միջնադարում ծառայել է հաղորդակցության և բեռների փոխադրման համար: Բազալտ քարից կառուցված այս կամուրջը Կարս ժամանող զբոսաշրջիկների պարտադիր այցելության վայրերից է: Կամուրջը քաղաքի թաղամասերը կապել է Կարսի բերդի և Առաքելոց եկեղեցու հետ: Ըստ ավանդության՝ կամրջի տակ չարքեր են եղել, ինչն էլ վախեցրել է մարդկանց, և քահանան ասել է՝ երբ մարդիկ կանչեն Վարդանին, չարքերը կհեռանան:

Կարսի Առաքելոց եկեղեցին

Կարսի կարևորագույն հուշարձաններից է վերջինիս այցեքարտը համարվող Ս. Առաքելոց կամ Տասներկու առաքյալների եկեղեցին, որ կառուցվել է Աբաս Բագրատունու օրոք 931-942-ական թթ.: Ս. Առաքելոց եկեղեցին ներսից քառաթև է (խաչաձև), իսկ թմբուկն արտաքուստ 12-նիստանի է²³, որն էլ զարդարված է զույգ որմնասյուների հիմնված քանդակազարդ որմնակամարներով, որոնց կամարամիջոցներում ամփոփված են 12 առաքյալների բարձրաքանդակները²⁴: Մեծ ու փառահեղ այս կառույցը ներկայումս գործում է իբրև մզկիթ: Առաջին անգամ այն մզկիթի է վերածվել 1579 թ.²⁵: 1880-

²⁰ **Հարությունյան Վ.Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 475:

²¹ **Հարությունյան Վ.Ս.**, Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինական կուլտուրան // Պատմաբանասիրական հանդես, 1963, N 2, էջ 46:

²² **Վարդանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 147:

²³ **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ.2, Վենետիկ, 1907, էջ 342:

²⁴ **Հարությունյան Վ. Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 236:

²⁵ **Մովսիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 24: Թրքալեզու գրականության մեջ կարելի է հանդիպել նաև այնպիսի տեղեկությունների, որ Ս.Առաքելոցն առաջին անգամ մզկիթի է վերածվել դեռևս 1064թ.՝

ականներից սկսած, Ռուսական կայսրության իշխանության տակ գտնվելով, Ս. Առաքելոցը գործել է իբրև ռուսական ուղղափառ եկեղեցի: 1920 թ. Կարսի անկումից հետո եկեղեցին երկար ժամանակ լքված է եղել և սկզբում ծառայել է որպես խոտի ամբար: 1963 թ. այն դարձել է թանգարան, իսկ 1988 թ. կրկին վեր է ածվել մզկիթի²⁶:

Հազարամյակը բոլորած այս կառույցը ճարտարապետական փոփոխության գրեթե չի ենթարկվել: Եկեղեցու պատերն առ այսօր զարդարում են արքայական զինանշանը, խաչերն ու առաքյալների պատկերները: Փոխարենը բացակայում է գմբեթի խաչը, ինչն ամենակարևորն է, և ինչի արդյունքում Կարսի Առաքելոցը կորցրել է իր բովանդակային նշանակությունը:

Թուրքական milliyet.com կայքում 2017 թ. հրապարակվել է մի հոդված՝ «Կարսի տուրիզմի ոլորտի մասնագետները ցանկանում են Քյումրեթ ջամին կրկին որպես թանգարան տեսնել» վերնագրով, որտեղ նշվում է, որ վերջինս որպես թանգարան ավելի շատ զբոսաշրջիկներ կունենա, և որ այս հարցում պետք է հաշվի առնել թե՛ տեղացի, թե՛ օտարերկրացի զբոսաշրջիկների պահանջները²⁷: Հարկ է նաև ավելացնել, որ օտարերկրացի զբոսաշրջիկների մեջ բավականին մեծ թիվ են կազմում հայերը:

Կարսում կատարած մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ակներև է դարձել, որ քաղաքում մզկիթների պակաս, բնականաբար, չի զգացվում, սակայն տեղացիներն իրենց նամազը շարունակում են անել մզկիթի վերածված հայկական եկեղեցում՝ մի տեղ, որտեղ իշխում են հայկականը և քրիստոնեականը: Կարսի բերդից բացվող տեսարանում Առաքելոցն իր տեղադրությամբ բավականին ազդեցիկ և իշխող տեսք ունի, ու չնայած բազմաթիվ մզկիթների առկայությանը, Ս. Առաքելոցը շարունակում է ամենատպալուրիչը լինել, իսկ դա փաստում ենք ոչ միայն մենք՝ հայերս, այլ նաև Կարսի ներկա բնակիչները:

Եղիշե Չարենցի տունը Կարսում

Կարսում էր գտնվում նաև Եղիշե Չարենցի տունը, որից միայն կիսավեր պատերն էին մնացել, և որը Կարսում հայ զբոսաշրջիկների այցելության կարևոր վայրերից էր: Ըստ գրականագետ Դ. Գասպարյանի՝ տունը մեծանուն բանաստեղծի հետ կապ չունի²⁸: Չնայած այս վիճելի հանգամանքին, ամեն տարի այստեղ հազարավոր հայ զբոսաշրջիկներ էին գալիս՝ հարգանքի տուրք մատուցելու գրողին և տեսնելու Չարենցի նկարագրած Կարսն ու գրողի սիրելի տունը: Հետևաբար, դա լինել գրողի նկարագրած տունը, թե ոչ, վերջինից արդեն կերտվել էր խորհրդանշական «Չարենցի տուն»-ը: Կիսավեր շինության սեփականատերն էլ շատ լավ հասկացել էր դա, ուստի պատահական չէին պատին թողնված հեռախոսահամարն ու «վաճառվում է» գրությունը: Գնել

վերանվանվելով Քյումրեթ ջամի: Տե՛ս [https://www.sabah.com.tr/turizm/2018/09/11/dogunun-gize-mli-sehrikars?fbclid=iwar1ialmm7ehiiqwcwryqqlm9tubbyf6finvkax2hqzfqzwpqv6usqgyc4\(26.07.2021\)](https://www.sabah.com.tr/turizm/2018/09/11/dogunun-gize-mli-sehrikars?fbclid=iwar1ialmm7ehiiqwcwryqqlm9tubbyf6finvkax2hqzfqzwpqv6usqgyc4(26.07.2021))

²⁶ **Սովսիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջեր 24-25:

²⁷ <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/kars/karsli-turizm-ciler-kumbet-camiinin-muze-olmasini-istiyor-12172876> (27.07.2021)

²⁸ <https://armeniasputnik.am/society/20190301/17554727/karsum-qandvats-tunn-iskapes-charencinn-erte-gumar-ein-ashxatum-miamit-hayeri-mijocov.html>

ցանկացողների համար այդ կիսավեր շինության արժեքը տատանվում էր 100 հազար դոլարի սահմաններում: Տեղացիների կողմից երկու վարկած էր տարածվել. առաջինը, որ ազգությամբ հայերը ոչինչ չեն խնայի և կգնեն տունը, երկրորդն էլ, որ այդ արժեքով կիսաքանդ տունը երբեք չի վաճառվի: 2011 թ. թուրքական beyazgazete.com կայքում «Հայ գրողի տան արժեքը 250000 լիրա է» վերնագրով հոդված էր հրատարակվել, որտեղ նշվում էր, որ Կարսում գտնվող և ավերակի վերածված, հայ ճանաչված գրող Եղիշե Չարենցի տան ներկայիս սեփականատերը մոտ 130 քմ տարածքի համար 250 հազար լիրա է պահանջել Ստամբուլում բնակվող մի հայ գործարարից, որը ցանկացել է գնել գրողի տունը և թանգարան դարձնել: Վերջինս, սակայն, հրաժարվել է և չի գնել այն²⁹:

2019 թ. փետրվարին Չարենցի տունն ապամոնտաժվեց: Ըստ տեղացիների՝ քանդելու որոշումը կայացվել էր քաղաքապետարանի կողմից՝ պատճառաբանությամբ, որ շենքը վերածվել էր թմրանյութ և ոգելից խմիչք օգտագործող կարսեցիների հավաքատեղիի, որոնք անհանգստություն էին պատճառում շրջակայքի բնակիչներին: Եթե համադրենք փաստերը, ապա պարզվում է, որ այդ շրջանում Կարսում նախապատրաստվում էին ՏԻՄ ընտրություններին, իսկ Կարսի այդ ժամանակ գործող քաղաքապետը՝ ադրբեջանական արմատներով Սուրթազա Քարաչանթան, վերընտրվելու խնդրի առաջ էր կանգնած: Հայ գրողի տան ապամոնտաժումը մեկն էր այն տարբերակներից, որով կարելի էր հաճոյանալ ընտրողների ազգայնական հատվածին և բավարար ձայներ հավաքել:

Այսպիսով, մեկտեղելով մեր ուսումնասիրություններից ստացած պատկերը և Կարսի՝ տարբեր ազգային պատկանելությամբ բնակիչների հետ շփումների արդյունքները, կարելի է եզրակացնել, որ տեղացիները ևս չեն կարողանում հասկանալ, թե ինչպես կարելի էր հողին հավասարեցնել մի բան, որը պատկանում էր գրողի և ուներ հուշային բովանդակություն, և ուր այցելում էին բազմաթիվ գրոսաշրջիկներ: Ըստ կարսեցիների՝ ամենաքիչը, որ կարելի էր անել՝ գրողի տունը տուրիստական կենտրոն դարձնելն ու սեփական երկրում ևս մեկ այցելվող վայր ունենալն էր: Այս փաստն, իհարկե, Թուրքիայի վերին օղակների կողմից չէր կարող անտեսվել, բայց հարցի մյուս կողմում ՏԻՄ ընտրություններում ադրբեջանական արմատներով թեկնածուն էր, որը, այնուամենայնիվ, պարտվեց: Որպես հետևանք՝ մեզ համար թե՛ նյութական, և թե՛ հոգևոր արժեք ներկայացնող գրողի տունը քանդվեց, իսկ Կարսում պակասեց ևս մեկ հայկական հետք:

Եզրահանգում. Կարս քաղաքը մշտապես եղել է հայկական ու գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառում: Այն իր ծաղկման գագաթնակետին է հասել IX-X դդ., երբ նախկինում գոյություն ունեցող բերդաքաղաքից վերածվել է միջնադարյան հայ քաղաքաշինությանը բնորոշ կառուցվածքով քաղաքի: Օսմանյան տիրապետության ժամանակահատվածում դիմախեղվում է Կարս քաղաքի ազգային դիմազիծը, որը շարունակվում է նաև ռուսական տիրապետության շրջանում: Եթե 1885 թ. տվյալներով Կարսի առաքելական հայության թիվը հասնում էր 4631-ի, ապա Կարսի

²⁹ <https://beyazgazete.com/haber/2011/02/18/ermeni-sairin-evi-nin-degeri-250-bin-tl-12-469619.html> (27.07.2021)

նահանգապետի 1890 թ. «ամենահպատակ հաշվետվության» մեջ հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 2497 էր:

Ներկայումս Կարսում կարող ենք տեսնել հայկական պատմամշակութային ժառանգության հետքեր՝ Վարդանի կամուրջը, բերդը, մզկիթի վերածված հայկական Ս.Առաքելոցը, որը թուրքերի ու քրդերի նամազի նախընտրելի վայրի է վերածվել:

КАРС: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Саркисян А. Г.

Ключевые слова: *Крепость, город, армяне, церковь Святых Апостолов, Османская империя, мечеть, дом Е. Чаренца, мост Вардана.*

Карс всегда был армянским и находился в провинции Вананд ашхара Айрарат Великой Армении. Пика своего расцвета Карс достиг в IX-X веках, когда был преобразован в город со структурой, типичной для средневековой городской застройки Армении. Во время османского владычества национальный облик города Карса был искажен, что продолжилось и в составе Российской империи. Если в 1885 г. количество апостольских армян Карса достигало 4631, то в 1890 году общее количество армян составляло 2497. В настоящее время в Карсе можно увидеть следы армянского историко-культурного наследия - мост Вардана, Карская крепость, превращенная в мечеть церковь Святых Апостолов, где предпочитают делать намаз местные жители.

KARS: THE PAST AND THE PRESENT

Sargsyan A. G.

Key words: *fortress, city, Armenians, Church of the Holy Apostles, Ottoman Empire, mosque, E. Charents's house, Vardan bridge.*

Kars has always been Armenian and was located in the Vanand province of the Ayrarat ashkharh of Greater Armenia. It reached its peak of prosperity in the IX-X centuries, when it was transformed into a city with a structure typical of medieval Armenian urban development. During the Ottoman rule, the national image of the city of Kars was distorted, which continued during the Russian rule. If in 1885, according to the data, the number of apostolic Armenians of Kars reached 4631, then in 1890 the total number of Armenians was 2497. Currently in Kars we can see traces of Armenian historical and cultural heritage: Vardan Bridge, Kars Fortress, Armenian Apostolic Church turned into a mosque, where locals prefer to pray.

Գրականություն

1. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան, ՀՄՄԻ ԳԱ հրատ., 1958, 376 էջ:
2. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ.2, Վենետիկ, Ս.Ղազար, Մխիթարեան տպ., 1907, 400 էջ:

3. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 339 էջ:
4. Թուրքական աղբյուրները, հ.Գ, Էվլիա Չելեբի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1967, 349 էջ:
5. Հակոբյան Թ.Խ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, 256 էջ:
6. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.Գ, Երևան, ԵՂ հրատ., 1991, 992 էջ:
7. Հարությունյան Վ. Մ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս» հրատ., 1992, 632 էջ:
8. Հարությունյան Վ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինական կուլտուրան // Պատմաբանասիրական հանդես, 1963, N 2, 85-100 էջեր:
9. Մանանդյան Հ. Ա., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, Երևան, Հայպետհրատ., 1960, 425 էջ:
10. Մովսիսյան Ա. Ե., Արևմտյան Հայաստանի 10 ուխտավայրեր, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2011, 112 էջ:
11. Մուրադյան Հ. Ղ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 2006, 236 էջ :
12. Պատմություն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերցոյ, Թիֆլիս, Ադանեանցի տպ., 1912, 191 էջ:
13. Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, «Ապոլոն» հրատ., 1995, 262 էջ:
14. Վրաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ. 12, ց. 7, գ. 3950:
15. Վրաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ. 415, ց. 1, գ. 21:
16. <https://www.sabah.com.tr/turizm/2018/09/11/dogunun-gizemli-sehri-kars?fbclid=iwar1ialmm7ehiiiqwcwrykqlm9tubbyf6finvkax2hqzfqzwpqv6usqgyc4>
17. <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/kars/karsli-turizmciler-kumbet-camiinin-muze-olmasini-istiyor-12172876>
18. <https://armeniasputnik.am/society/20190301/17554727/karsum-qandvats-tunn-iskapes-charencinner-te-gumar-ein-ashxatum-miamit-hayeri-mijocov.html>
19. <https://beyazgazete.com/haber/2011/02/18/ermeni-sairin-evi-nin-degeri-250-bin-tl-12-469619.html>

Ընդունվել է՝ 11. 09. 2021

Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Անժելա ՄԱՐԳՍՅԱՆ՝ թուրքագետ, թանգարանագետ,
ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնի մագիստրոս,
Էլ. հասցե՝ angelasargsyan.93@gmail.com